

ETHNOMEDICINAL PLANTS OF GHORAH SUB METROPOLITAN CITY AND THEIR ADJOINING AREA, DANG, DISTRICT

Ghyandev Mishra

Lecturer : Botany

NSU, Janata Campus, Bijauri, Dang, Nepal

Email: gyandevm8828@gmail.com

<https://doi.org/10.3126/haimaprabha.v21i01.44846>

ABSTRACT

Ghorahi is situated in the Lumbini Province Mid-Western part of Nepal. The present study was under taken Ghorahi sub-metropolitan city of Dang district indigenous knowledge on plant utilization as natural remedy and documentation of ethnomedical plant. The traditional healers, elder men and teachers were consulted as key information for the documentation of indigenous knowledge on the medicinal plants. The study was accompanied by field visits during this season. The information was taken based on local people's knowledge. The present study has documented 34 species belongs to 23 families and 31 genera of highly utilized medicinal plants from that area used by local communities. The documentation is based on primary data collected in the field applying PRA, RRA techniques and informal interview followed by collection of plant specimen. These plants were used for the treatment of various ailments. It has been evident from the study most of the tribal group depends upon forest for firewood, fodder, holy applicants (making plates, tapari etc.). It is observed that forest is under heavy interference and its ecosystem have been change rapidly due to forest fire, lopping, grazing, fuel-wood collection etc. Therefore, indicating urgent need for conservation of these resources and indigenous knowledge about medicinal plants.

Keywords

Ghorahi, Medicinal plants, enumeration, ethnomedicinal, communities.

INTRODUCTION

The wealth of medicinal plants in Nepal may be considered as one of the important natural resources for the economy of this Himalayan kingdom. The use of plants and plant products as medicines could be traced as far as the beginning of human civilization. The World Health Organization (WHO) mentioned that about 25% of modern medicines are developed from plants sources used traditionally; and research on traditional medicinal herbal plants lead to discovery of 75% of herbal drugs (Mian-Ying *et al.*, 2002). In Ayurveda, the foundation of medicinal science deals with specific properties of drugs and various aspects of science of life and art of healing. Susruta Samhita and Charaka Samhita were followed after Ayurveda, in which the art of surgery therapeutics and medicines (Anonymous 1997). In Nepal database maintained by a group of botanists and associated professionals, Medicinal

having medicinal use also includes many exotic plants. Besides about 700 medicinal plants have been found in common traditional medicinal uses (Singh 2006). Joshi and Joshi (2001) enumerated about 268 medicinal and aromatic plants are common ethnic society of Nepal.

Due to changing life style, extreme secrecy of traditional healers and negligence of youngsters, the practice and dependence of ethnic societies in folk medicines is in rapid decline globally, therefore, ethnobotanical exploitation and documentation of indigenous knowledge about the usefulness of such a vast pool of genetic resources is deliberately needed (Bussmann *et al.* 2006). On the basis of phytogeography, climate, vegetation, ecology altitudinal and distribution of plant species the biogeography of Nepal has been describe by various botanist and eminent workers.

OBJECTIVES:

- Floristic composition, description and documentation of ethnomedical plants.
- Local use of plant species as far as possible.

MATERIALS AND METHODS

The study was conducted with the cooperative and interviewed of local user groups and tribal healers, especially old people of Tharu community leaders (Gaowerya). At least two times field visit in different seasons (September – October and March - April) of the investigation period. A semi structured questionnaire was used to collect the ethnobotanical information and traditional healer's attitude about ethnobotanical knowledge and medicinal plant resources. Traditional healers and migrated society were asked about the medicinal properties of plants, local name, part used.

STUDY AREA

Ghorahi is the main town of the Rapti Zone and also the headquarters of the Dang district. Ghorahi sub-metropolitan city which lies Lumbini province mid-western part of Nepal is located at an elevation of 293 m to 344 m in the Mahabharat-Chure hill region. It lies between longitudes 82°2'E to 82°5" east and latitudes 27°36" to 28°1" north. The district covers 2955 sq. km and has a population of 548151(2011 census). Ghorahi is the district headquarters of Dang. It measures about 90 km east-west length and average width of 72 km North-south. The district consist of 2 sub metropolitan cities, 1 urban municipality and 7 rural municipalities (District Coordination Committee Office Dang, Nepal 2022).

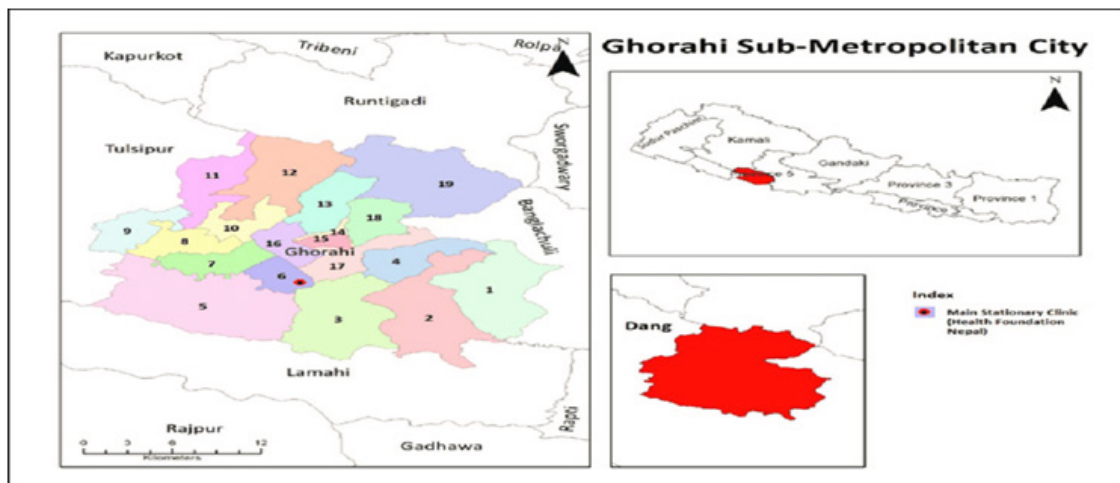

Figure: 1

METHODOLOGY

Relevant biophysical and ethnomedicinal information was collected using both primary and secondary sources. The primary data was collected through field observation, group discussion and questionnaire survey. During the field observation unidentified species were collected properly pressed and dried to make herbarium. The collected plants were identified using standard literatures (Hooker 1872-1897, Polunin and Stainton 1984). Unidentified plant specimens were identified by comparing with authentic specimens housed at TUCH, KATH Kathmandu, Nepal. Key information taken as group discussion Participatory Rural Appraisal (PRA) and Rapid Rural Appraisal (RRA) to document on local name and medicinally importance. The taxa are arranged in alphabetical order with botanical name followed by family in parenthesis, local name (Nepali, if any) and Medicinally Importance.

Data analysis

The information collected from local people of study area was compiled and a single set of ethnomedicinal information had been prepared.

DISCUSSION

A large number of plants were utilized by local people as herbal medicine for primary health care as well as food and fodder. Altogether 35 medicinally plant species belonging to 23 families and 31 genera were recorded from the study sites. A wide variety of plants are utilized for the treatment of various diseases like fever, tonic, cough, cold, diarrhea, dysentery, headache, blood pressure, diabetes, stomach, asthma, abdominal pain, cut and wounds. Some others are used as food like pickle, vegetables. These plant parts like rhizome, root, stem, bark, leaf, flowers and fruits applied as raw, decoction, paste, leaf juice. The documented medicinal plants and their ethnomedicinal uses along with local name have been listed in table 1. Chapagain et al. (2004) recorded 213 medicinal plants used by Tharu

community. Present study personal interviews show that both Tharu and migrant people are less aware about use of ethnomedicine but shows positive attitude towards conservation of medicinal and aromatic plants. The traditional healers have strong believer of ethnomedicinal plants for the treatment of diseases.

The local people as well as healers did not work on conservation of medicinal plants and traditional knowledge, which showed that the training and other awareness program on conversation of biodiversity and ethnomedicinal for the deteriorating biodiversity and attenuating ethnomedicinal knowledge.

In view of these, present study has a potential to be used as a model for future development and source of indigenous knowledge.

Table: 1

S.N.	Botanical Name	Family	Local Name	Medicinally Importance
1	<i>Acarus calamus</i> L.	Araceae	Bhojo	Rhizome used in cough, bronchitis, body pain, headache also as insecticide and perfume.
2	<i>Aesandra butyracea</i> (Roxb) Bochri	Sapotaceae	Chyuri	Extracted butter applied to chapped hands and rheumatism, pollen and nectar of the flower yields excellent honey.
3	<i>Ageratum conyzoides</i> L.	Compositae	Raunnia	Leaf paste and juice is used to cut and wound.
4	<i>Artemisia dubia</i> Wall ex Besser in Nouv.	Compositae	Tetapati	Plant decoction sensitive to leeches
5	<i>Bauhina purpurea</i> L.	Leguminosae	Koiryalo	Flower used to make pickle and vegetable, leaves as fodder.
6	<i>Bergenia ciliate</i> (Haw) Sternb	Saxifrageaceae	Pakhanved	Root used as tonic in diarrhea, lung and eye troubles, also applied to boils.
7	<i>Bombax ceiba</i> L.	Bombacaceae	Simal	Root used as stimulant, tonic, antidiysenteric and urinary troubles.

8	<i>Cannabis sativa</i> L.	Cannabaceae	Bhango	Used as tonic, stomach diseases, fruit used to make pickle. Plant paste is applied to treat cut and wound.
9	<i>Cenopodium album</i> L	Chenopodiaceae	Betha	Used as green vegetable, seed powder used in abdominal pain
10	<i>Centella asiatica</i> (L.) Urb.	Apiaceae	Ghodtapre	Plant decoction used as diuretic, skin diseases, leprosy, nerves and blood purifier, also in indigestion and severe headache..
11	<i>Cinnamomum tamala</i> (Buch.-Ham.) Nees & Eberm	Lauraceae	Dalchini	Bark and leaves used in cough and cold, reduce blood sugar level, oil extracted from leaves in carminative, stimulant.
12	<i>Cuscuta reflexa</i> Roxb.	Convolvulaceae	Akashbeli	Extraction from stem used to treatment of Jaundice by local healers also treatment of urination disorders, muscle pain and cough and also used as blood purifier
13	<i>Cynodon dactylon</i> L.	Poaceae	Dubo	Extraction applied in cuts, wounds and root diuretic.
14	<i>Cynoglossum zealanicum</i> (Val) Thunb, ex Lehm.	Boraginaceae	Kanike kuro	Lear paste is applied in cut and wound.
15	<i>Cyperus rotundus</i> L.	Cyperaceae	Mothe	Tuber aromatic, diuretic, anthelmintic, somatic and stimulant, restated tuber is edible.
16	<i>Engelhardia spicata</i> Leschen ex Blume	Juglandaceae	Mauhwa	Flower edible and is used to brewing alcohol, bark used to produce a fish toxicant.

17	<i>Euphorbia roleana</i> Boiss	Euphorbiaceae	Siudi	Latex is used to get relief boil, and muscular swelling.
18	<i>Ficus auriculata</i> Lour	Moraceae	Timalo	Ltex is applied to cut and wounds and roasted figs used to diarrhea and dysentery.
19	<i>Ficus lacor</i> Buch-Ham	Moraceae	Kapro	Used for the treatment of bleeding disorders, herpes, wounds, mouth ulcers and diarrhea.
20	<i>Ficus semicordata</i> Buch-Ham. Ex Sm.	Moraceae	Khanayo	Root juice applied to headache, bark given to gastric problem.
21	<i>Fragaria nubicola</i> Lindil. ex Lacaita	Rosaceae	Bhueikaphal	Leaves, flowers and fruits used as cold, cough and menstrual disorder.
22	<i>Justicia adathoda</i> L.	Acanthaceae	Ashuro	Leaves contains alkaloid Vaseline used cough, chronic bronchitis, asthma, fresh leaves juice used in diarrhea and dysentery.
23	<i>Mallotus philippensis</i> (Lam.) Muell.-Arg.	Euphorbiaceae		Powder with milk, curd and honey is used in children to kill intestinal worms. After two or three days dead worms expel out with stool. External use of relieve excessive irritation, scabies, eczema and it is good for easy healing of wounds and ulcers.
24	<i>Mentha spicata</i> L.	Labiatae	Pudina	Leaf past is used to treatment of cold, cough, asthma, fever, jaundice and digestive problems. Pickles taken to improve appetite.

25	<i>Myrica esculenta</i> Buch.- Ham. Ex D.Don	Myricaceae	Kaphal	Fruit edible bark aromatic gives to yellow dye used to medically and fish poisoning.
26	<i>Nelumbo nucifera</i> Gaerth	Nymphaeaceae	Kamal	Flower aromatics, rhizome and edible, seeds used skin diseases and diarrhea, rhizome in piles.
27	<i>Oxalis corniculata</i> (L.) Pers	Hydrocharitaceae	Chariamilo	Leaves cooling, refrigerant, stomachic and antiscorbutic.
28	<i>Phyllanthus emblica</i> L.	Euphorbiaceae	Amala	Fruit making testy pickled, leaf decoction taken diarrhea and dysentery, fruit juice as hair tonic.
29	<i>Plantago major</i> L.	Plantaginaceae	Eshopgo	Treatment of various diseases such as constipation, coughs, wounds, infection, fever, bleeding and inflammation.
30	<i>Rubia manjith</i> Robx. Ex Fleming	Rubiaceae		Root is given children's cold and cough also diarrhea and dysentery
31	<i>Sapium insigne</i> (Royal) Benth.ook.f.	Euphorbiaceae	Khirro	Used for the treatment of skin-related diseases such as eczema also be used for overstrain, lumbago, constipation and hernia.
32	<i>Solanum nigrum</i> Jacq.	Solanaceae	Kamaye/ Kaligadhi	Leaf paste applied strongly the forehead to treat fever.
33	<i>Syzigium cumini</i> (L.) Skeels	Myrtaceae	Jamun	Bark and leaves is taken diarrhea and dysentery, ripe fruit is astringent and effective remedy for diabetes.

34	<i>Urtica dioica</i> L.	Urticaceae	Shisnoo	Young tinder used as vegetable, decoction from root to cure fever and stomach disorder.
----	-------------------------	------------	---------	---

CONCLUSION

Altogether 34 plant species are enumerated belongs to 23 families and 31 genera. The people of Ghorahi has been utilizing plant resources for food, fodder, and primary health care. The medicinal and aromatic plants have played an important role not only as an indispensable in treatment of various diseases but also in case of commodity. It has been evident from the present study most of the ethnic group specially Tharu community like primary treatment used medicinal and aromatic plants. The plant parts used as medicine were roots, rhizomes, leaves, barks, flowers, fruits and seeds. The most popular form of medicinal preparation are juice, decoction, paste and powder. The most frequent human disorders treated medicinal plants were cuts and wounds, skin diseases, abdominal pain, diarrhea, dysentery, rheumatism and anthelmintic.

ACKNOWLEDGEMENTS

The intimate cooperation of traditional healers and local people during the field visit is highly acknowledged. I am thankful to colleagues of Janata campus Bijauri Dang for their encouragement and provided valuable suggestions. Thanks are also due to editorial board committee of "Haimaprabha" providing space

REFERENCES

- Anonymous. (1970). *Medicinal plants of Nepal*. Bulletin No. 11: Department of Medicinal plants, Kathmandu, Nepal.
- Bussmann RW, Sharon D (2006). Traditional medicinal plant use in Northern Peru: tracking 2000 years of healing culture. *J Ethnobiolo Ethnomed*. 2006, 2: 47-10.1186/1746-4269-2-47.
- Hara, H., Stern, W.J. and William, L.H.J.. (1978). *An enumeration of the flowering plants of Nepal*. Vol I British Museum (Natural History). London.
- Hara, H., Stern, W.J. and William, L.H.J.. (1979). *An enumeration of the flowering plants of Nepal*. Vol II British Museum (Natural History). London.
- Hara, H., Stern, W.J. and William, L.H.J.. (1982). *An enumeration of the flowering plants of Nepal*. Vol III British Museum (Natural History). London.
- Hooker, J.D (1872-1997). *The flora of British India*. Volumes I-VII. L. Reeve and Co. London.
- Joshi, K.K and S. D. Joshi (2001). *Genetic Heritage of Medicinal and Aromatic Plants of Nepal*

- Himalaya*. Buddha Academic Publishers and Distributors Pvt. Ltd. Kathmandu, Nepal.
- Manandher, N.P. (2002). *Plants and people of Nepal*. Timber press, Oregon, USA.
- MY Wang, BJ West, CJ Jensen, D Nowicki, C S - *Acta Pharmacologica* (2002) *Citeseer Morinda citrifolia* L (Noni) folk remedies.
- Rao, C.K. (2004). *Flora: A Gardens Encyclopedia*. Om Books Service, New Delhi, India.
- Sharma, P.C, M.B. Yelne and T.J. Dennis, (2002) *Database on Medicinal Plants Used in Ayurveda*. Central Council for Research in Ayurveda and Siddha, New, Delhi.
- Shrestha, K. K., N. N. Tiwari and S. K. Ghimire (2002). MAPDON. Medicinal and Aromatic plants Database of Nepal. In *Proceeding Nepal –Japan Joint Symposium on Conservation and Utilization of Himalayan Medicinal Resources (eds.)*.
- Shakya, P.R., Adhikari M.K., Rajbhandari, K.R, Chaudhary, R.P. and Shrestha, K.K (1977). Country paper, International *seminar Cum- Workshop on Flora of Nepal*, Kathmandu, Nepal.
- Singh, S (2006). Non-Timber forest products (NTFPs) of Nepal used in pharmaceutical and related industries. *Plant Resources Bulletin* 27: 51-56.
- Polunin, O. and A. Stainton (1984). *Flowers of the Himalaya*. Oxford university press, London.

समकालीन नेपाली गजलमा प्रतीक

टीकाराम उदासी (विद्यावारिधि अनुसन्धानरत)

उपप्राध्यापक, नेपाली विभाग

नेसंवि, जनता विद्यापीठ, बिजौरी, दाङ, नेपाल

Email : udasitika@gmail.com

<https://doi.org/10.3126/haimaprabha.v21i01.44849>

सारसङ्क्षेप

प्रस्तुत लेख समकालीन नेपाली गजलमा प्रयोग भएका प्रमुख प्रतीकहरूको खोजी गर्ने उद्देश्यले तयार पारिएको हो । यसमा वि.सं. २०३६ सालदेखि हालसम्मको नेपाली गजलयात्रालाई समकालीन नेपाली गजल मानिएको छ । गुणात्मक ढाँचामा संरक्षित यस लेखमा सोद्देश्यमूलक नमुना छनौट विधि र दस्तावेज विश्लेषण गरेर तथ्यहरू सङ्कलन गरिएको छ । सामग्री छनोटको सैद्धान्तिक आधार प्रतीक प्रयोग गरिएका सेरहरूलाई बनाइएको छ । यस लेखमा यस अवधिका गजलमा सांस्कृतिक, प्राकृतिक र सैद्धान्तिक गरी तिन प्रकारका प्रतीकहरू प्रयोग भएको देखाइएको छ । यसरी प्रतीक प्रयोग समकालीन नेपाली गजलको एउटा महत्त्वपूर्ण प्राप्ति र विशेषता दुवै बनेको छ । यस लेखमा प्रतीक प्रयोग भएका गजलका केही सेरहरूको विश्लेषणबाट समकालीन नेपाली गजलमा प्रतीकहरूको प्रयोगमा विविधता रहेको र त्यसले नेपाली गजललाई समृद्ध बनाएको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

शब्दकुञ्जी

प्रतीक, सादृश्यता, जड प्रतीक, साँस्कृतिक प्रतीक र चेतन प्रतीक

विषय परिचय

सामान्यतया साहित्यमा समकालीन शब्दको प्रयोग मूल रूपमा वर्तमान समयको, हालको वा अहिलेको साहित्यलाई बुझाउनका लागि गर्ने गरिन्छ । यसरी साहित्यमा समकालीन शब्द वर्तमानबोधक एउटा प्रचलित शब्द हो । नेपाली गजलको परम्परामा वि.सं. २०३६ सालपछिको यात्रालाई समकालीन गजलका रूपमा उल्लेख र विश्लेषण गर्ने गरिएको पाइन्छ । यस अवधिको नेपाली गजलमा विभिन्न भावगत, लयगत र शैलीगत प्रयोगहरू भएका छन् । यस क्रममा कतिपय गजलकारहरूले आफ्ना गजलमा विभिन्न प्रतीकहरू पनि प्रयोग गरेका छन् । समकालीन नेपाली गजलमा के कस्ता प्रतीकहरू रहेका छन् ? तिनको खोजी गर्नु प्रस्तुत लेखको प्रमुख उद्देश्य हो । त्यसैगरी समकालीन नेपाली गजलमा प्रतीकका के कस्ता प्रकार प्रयोगमा छन् भन्ने कुरालाई प्रमुख समस्या मानी प्रस्तुत लेख तयार भएको छ । यसबाट समकालीन नेपाली गजलमा प्रयोग भएका प्रतीकहरूको प्रकृतिबारे जानकारी प्राप्त गर्न सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

यस अध्ययनमा निम्नानुसारको अध्ययन विधि अवलम्बन गरिएको छ :

अनुसन्धानको ढाँचा : यो गुणात्मक ढाँचाको अध्ययन हो । यसमा दस्तावेजबाट प्राप्त तथ्यको विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्ने काम गरिएको छ ।

नमुना छनोट : प्रस्तुत अध्ययनमा समकालीन नेपाली गजलका विभिन्न सेरहरूलाई जनसङ्ख्या मानी सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट पद्धतिका आधारमा विभिन्न प्रतीकहरूको प्रयोग भएका सेरहरूको चयन गरिएको छ ।

तथ्य सङ्कलन : प्रस्तुत अध्ययनमा समकालीन नेपाली गजल भनेर वि.सं. २०३६ सालपछिका नेपाली भाषामा लेखिएर प्रकाशित भएका गजलहरूलाई मात्र मानिएको छ । तीमध्ये पनि यसमा प्रकाशित केही प्रतिनिधि कृतिहरूबाट प्राप्त तथ्यहरूको सूक्ष्म अवलोकन गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । यसो गर्दा नमुना छनोट विधि प्रयोग गरी प्रतीक प्रयोग भएका गजलका प्रतिनिधि सेरहरूलाई मात्र तथ्याङ्कका रूपमा सङ्कलन गरिएको छ । साथसाथै प्रतीकको सैद्धान्तिक चर्चा गर्दा विभिन्न प्रकाशित सामग्रीको सहयोग लिइएको छ । यसरी यहाँ अध्ययनका लागि आवश्यक सामग्री सङ्कलन गर्दा प्राथमिक र द्वितीयक दुबै स्रोत प्रयोग गरिएको छ । यसरी लेखमा प्राथमिक र द्वितीयक दुबै स्रोतबाट सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषणबाट निष्कर्ष निकालिएको छ ।

तथ्य सङ्कलनका साधन : यस अध्ययनमा प्राथमिक स्रोतका रूपमा रहेका विभिन्न प्रकाशित पुस्तक तथा तिनमा प्रकाशित गजलका सेरहरूको उपयोग गरिएको छ । त्यसैले यसमा प्रकाशित दस्तावेजहरूमा प्राप्त तथ्यको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकाल्ने प्रयास भएको छ ।

तथ्य विश्लेषण प्रक्रिया : यहाँ प्राप्त तथ्यको वर्णन गरेर त्यसको पुष्टिका लागि उदाहरणसमेत दिई विश्लेषण गरेर निष्कर्षमा पुग्ने काम गरिएको छ । अवलोकन, उदाहरण र विश्लेषणबाट निष्कर्ष निकाल्ने प्रयास गरिएको यस लेखमा आगमनात्मक विधि र निगमनात्मक विधि दुबैको प्रयोग भएको छ । यसरी लेखमा यी दुबै विधिको उपयोगबाट तथ्यको विश्लेषण गरी समग्र निष्कर्ष निकालिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

प्रतीक अङ्ग्रेजी सिम्बोल शब्दको नेपाली अनुवाद हो । यो संस्कृत तत्सम शब्द हो । अरबी भाषामा प्रतीकलाई अलामत भनिएको छ (बर्मा, सन् २०११ : ११) । सामान्यतया समान गुणका आधारमा दृश्य वा अदृश्य अन्य कुनै वस्तुको कल्पना गरी प्रतिबिम्बका रूपमा राखिएको वस्तु वा चिन्तुलाई प्रतीक भनिन्छ (पोखरेल र अन्य, २०५५ : ८७३) । अर्को शब्दमा खास वस्तु, विषय वा दृश्य आदिलाई जनाउने अर्को वस्तु वा चिह्न प्रतीक हो (बराल, २०७७ : ११६) । साथै कुनै सूक्ष्म कुरा अभिव्यक्त गर्नका लागि कुनै स्थूल वस्तुको चयन गर्नु प्रतीक विधान हो । प्रतीकले अभिव्यक्तिको सङ्केत भन्ने अर्थ बुझाउँछ, र यो कुनै वस्तुको प्रतिनिधित्व गर्ने साङ्केतिक प्रयोग हो । प्रतीकमा निश्चितता र निर्दिष्टता हुने भएकाले यसमा एउटा भाव वा विचारको सङ्केत मात्र हुन्छ । त्यसकारण प्रतीकले सामान्यभन्दा भिन्नै अर्थ दिने भएकाले यो अरु सङ्केतहरूभन्दा नितान्त भिन्न देखिन्छ (गौतम, २०६६ : ५६७) । साहित्यमा प्रतीक अभिव्यक्तिको

यस्तो उपकरण हो, जसले आफ्नो शब्दपरम्परा, वस्तुगत अथवा काव्यगत परिप्रेक्ष्यमा विशिष्ट समता, सन्दर्भ र मानसिक सम्बन्धका कारण अप्रस्तुत तथा अमूर्त रहेको अर्थलाई वस्तु, भावना, सिद्धान्त, विश्वास र समवेदनाको कुनै स्तरमा मूर्त तथा सम्प्रेषित गर्ने क्षमता राख्दछ (सिंह, सन् २००५ : ३) । प्रतीक विधानअन्तर्गत दुई पक्ष विशेष रूपले महत्वपूर्ण मानिन्छन् । पहिलो, विभिन्न अनुभूति वा सम्वेदनाका बिचमा छनौट गर्ने प्रक्रियाको ज्ञान अनि दोस्रो, ती अनुभूतिहरूलाई प्रतिनिधित्व गर्ने साङ्केतिक वस्तुको चयन (यादव, सन् २०१७ : १९९-१००) । यसरी काव्यसाहित्यमा प्रतीकको आयोजना एउटा विशिष्ट प्रक्रियाका रूपमा रहेको हुन्छ ।

आफ्नो रूप, गुण, कार्य वा विशेषताको सादृश्यता तथा प्रत्यक्षताका कारण जब कुनै वस्तु वा कार्यले कुनै अप्रस्तुत वस्तु, भाव, विचार, क्रियाकलाप, देश, जाति, संस्कृति आदिलाई प्रतिनिधित्व गरी प्रस्तुत गर्दछ, तब त्यो प्रतीक बन्दछ (यादव, सन् २०१७ : १९७) । प्रतीकले भाषामा सघनता र अर्थवत्ता प्रदान गर्दछ । साथै यसले चिन्तनलाई सम्प्रेषणीय बनाउँछ । एउटै प्रतीकमा अनेक अर्थ तथा अर्थका अनेक स्तर हुनसक्छन् । साधारण रूपबाट धर्म, दर्शन अथवा विज्ञानका प्रतीक सर्वथा निर्धारित अर्थयुक्त हुन्छन् तर कलामा प्रयोग हुने प्रतीकमा प्रयोगकर्ता र पाठक, दर्शक र श्रोताका बिचमा कुनै निर्धारित मान्य अर्थ हुँदैन । प्रयोक्ता एवम् ग्रहणकर्ताले प्रतीकसँग आआफ्नो बोधक्षमताका हिसाबले सम्बन्ध राख्दछन् । कलामा प्रयोग हुने प्रतीक जीवनसँग जति नजिक हुन्छ, त्यति प्रभावकारी मानिन्छ । असाधारण प्रतीकले प्रभावसृष्टिमा बाधा उत्पन्न गर्दछ (बर्मा, सन् १९८५ : ३०४) । प्रतीकको निर्माणमा परम्परा, संस्कृति र परिस्थितिको गहिरो प्रभाव पर्दछ । साथै परिस्थितिले त्यसको अर्थमा पनि भिन्नता ल्याउँछ । फारसी सुफी काव्यमा मदिराको नशालाई ईश्वरीय प्रेमको प्रतीक मानिएको छ तर भारतमा अमृतलाई यसको प्रतीक मानिन्छ । यसैगरी अफ्रिकामा मोटो ओंठ तथा भारतमा पातलो ओंठलाई सौन्दर्यको प्रतीक मानिएको छ । युरोपका ब्रिटेन आदि उत्तरी देशमा धुप आनन्द र सुखको प्रतीक मानिन्छ, किनभने त्यहाँ अधिक जाडो हुन्छ । त्यसको विपरीत यहाँ चन्द्रमालाई आनन्द, सुख, शान्ति, निर्मलता र शीतलताको प्रतीक मानिन्छ, किनभने यहाँ तुलनात्मक रूपमा गर्मी बढी हुन्छ (सनेही, २००४ सन् : १९९) । यसरी प्रतीकको स्वभाव समाजसापेक्ष, संस्कृतिसापेक्ष र चिन्तनसापेक्षका साथसाथै प्रकृतिसापेक्ष हुनु पनि हो ।

प्रतीकको प्रकार

प्रतीकहरू विभिन्न प्रकारका हुन्छन् । विद्वानहरूद्वारा प्रतीकलाई विभिन्न प्रकारले वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । कृष्णहरि बरालले प्रतीकलाई परम्परित तथा व्यक्तिगत र विश्वव्यापी तथा स्थानीय गरी चार प्रकारले वर्गीकरण गरेका छन् (बराल, २०७७ : ११६) । शैलेन्द्र यादवले प्राकृतिक, सांस्कृतिक र ऐतिहासिक गरी प्रतीकलाई तिन प्रकारले वर्गीकरण गरेका छन् (यादव, सन् २०१७ : २०२) । गङ्गाप्रसाद सनेहीले समकालीन कविता में सौन्दर्यबोध का मूल्याङ्कन नामक विद्यावारिधिको हिन्दी शोधपत्रमा प्रतीकका बारेमा विशद चर्चा गर्दै त्यसको वर्गीकरण पनि गरेका छन् (सनेही, सन् २००४ : १९९-२१४) । सनेहीले गरेको वर्गीकरणअनुसार प्रतीकका निम्न प्रकार रहेका छन् :

सांस्कृतिक प्रतीक : संस्कृतिसँग सम्बन्धित प्रतीकलाई सांस्कृतिक प्रतीक भनिन्छ । संस्कृतिअन्तर्गत इतिहास, पुराण, धर्म आदि सबै पर्दछन् । प्रतीकको यो ऐतिहासिक, पौराणिक तथा धार्मिक वर्गीकरण

अर्थका आधारमा नभएर स्रोतका आधारमा गरिएको हो । अतः युग तथा परिस्थिति अनुसार प्रतीकमा परिवर्तन आए तापनि स्रोतमा भने कुनै परिवर्तन आउँदैन । यसअन्तर्गत निम्न तिन प्रकारका प्रतीकहरू पर्दछन् :

अ) ऐतिहासिक प्रतीक : इतिहासमा विभिन्न महत्वपूर्ण घटना र पात्रहरू रहेका हुन्छन् । ती सकारात्मक र नकारात्मक दुवै सन्देश दिने खालका हुन्छन् । इतिहाससँग सम्बन्धित सबै प्रतीकहरू यसभित्र पर्दछन् ।

आ) पौराणिक प्रतीक : प्रत्येक देश र कालका आफ्ना विश्वास र तर्कहरू हुन्छन् । समय, स्थिति र सन्दर्भ निरन्तर बदलिइरहने भएका कारण कतिपय पौराणिक सन्दर्भहरू आजको समयमा निरर्थक पनि लाग्नसक्छन् तर मानव समाजले तिनको अस्तित्वलाई पूर्णतः निषेध गर्न भने कदापि सक्दैन । पुराणका ती प्रतीकहरू कुनै न कुनै रूपमा समाजमा रहिरहन्छन् । यसरी पुराणसँग सम्बन्धित प्रतीकहरू यसभित्र पर्दछन् ।

इ) धार्मिक : संसारमा अनेक धर्महरू रहेका छन् । कुनै पनि धर्मको आफ्नो आस्था र विश्वास हुन्छ । यदि धर्मसँग सम्बन्धित आस्था र विश्वासहरू प्रतीकका रूपमा पनि प्रयोग भएका छन् भने ती धार्मिक प्रतीकभित्र पर्दछन् ।

सैद्धान्तिक प्रतीक : सिद्धान्त प्रायः मानवनिर्मित हुन्छ र त्यसमा परिवर्तनको सम्भावना पनि रहिरहन्छ । सैद्धान्तिक विचारलाई नै प्रतिनिधित्व गर्ने गरी प्रतीक बनाइएको छ भने त्यसलाई सैद्धान्तिक प्रतीक भनिन्छ । यसका पनि तिन प्रकार रहेका छन् :

अ) वैज्ञानिक प्रतीक : विभिन्न वैज्ञानिक आविष्कार, यान्त्रिक बोध तथा नयाँ अनुसन्धानबाट निष्पन्न तथ्यहरूलाई प्रतीक बनाइएको छ भने ती वैज्ञानिक प्रतीक हुन् ।

आ) राजनीतिक प्रतीक : कुनै राजनीतिक सिद्धान्त, क्रान्ति वा परिवर्तनसँग सम्बन्धित प्रतीक राजनीतिक प्रतीक हुन् ।

इ) दार्शनिक प्रतीक : समाजमा दर्शनका विभिन्न क्षेत्र र आयामहरू रहेका छन् । दर्शनसँग सम्बन्धित ती सबै प्रतीकहरू यसअन्तर्गत पर्दछन् ।

प्राकृतिक प्रतीक : प्रकृतिसँग सम्बन्धित प्रतीकहरू प्राकृतिक प्रतीक हुन् । यसका पनि दुई प्रकार रहेका छन् :

अ) जड प्रतीक : प्रकृतिमा रहेका निर्जीव वस्तुहरूलाई प्रतीक बनाइएको छ भने ती जड प्रतीक हुन् ।

आ) चेतन प्रतीक : प्रकृतिमा रहेका सजीव वस्तुहरूलाई प्रतीक बनाइएको छ भने ती चेतन प्रतीक हुन् ।

यस लेखमा प्रतीकसम्बन्धी उपर्युक्त अवधारणालाई सैद्धान्तिक पर्याधार बनाई तथ्यको विश्लेषण गरिएको छ ।

छलफल र विश्लेषण

प्रतीक काव्यको एउटा महत्वपूर्ण सौन्दर्य शक्ति हो । यसले काव्यलाई सुन्दर र अर्थपूर्ण बनाउने काम गर्दछ । समकालीन नेपाली गजलकारहरूले आफ्ना गजलमा पौराणिक प्रतीक, ऐतिहासिक प्रतीक र धार्मिक प्रतीकजस्ता सांस्कृतिक प्रतीक, जड र चेतनजस्ता प्राकृतिक प्रतीक तथा वैज्ञानिक, दार्शनिक

र राजनीतिक प्रतीकजस्ता सैद्धान्तिक प्रतीकहरू प्रयोग गरेका छन् । तलका अनुच्छेदहरूमा समकालीन नेपाली गजलमा प्रयुक्त यिनै प्रतीकहरूको उल्लेख र विश्लेषण गरिएको छ ।

सांस्कृतिक प्रतीकको प्रयोग

कुनै पनि समाजको आफ्नै मौलिक संस्कृति, चिन्तनको परम्परा र सामाजिक मनोविज्ञान पनि हुन्छ । तिनलाई प्रतिनिधित्व गर्ने समाजमा संस्कृतिसँग सम्बन्धित विभिन्न प्रतीकहरू विद्यमान रहेका हुन्छन् । यसरी कुनै पनि समाजको संस्कृतिलाई प्रतिनिधित्व गर्ने प्रतीकहरू नै सांस्कृतिक प्रतीकहरू हुन् । समकालीन नेपाली गजलमा पौराणिक, ऐतिहासिक र धार्मिक तिनै प्रकारका सांस्कृतिक प्रतीक प्रयोग भएका छन् ।

क) पौराणिक प्रतीक प्रयोग समाजमा प्रचलित पुराणहरू किंबदन्ती मात्रै नभएर सामाजिक इतिहासका महत्वपूर्ण स्रोत पनि मानिन्छन् । नेपाली समाजभित्र पुराणमा आधारित विभिन्न प्रतीकहरू प्रचलित रहेका छन् । यस समयका कतिपय गजलकारहरूले ती प्रतीकहरूलाई पनि आफ्ना गजलमा प्रयोग गरेका छन् ।

अ) सुदामालाई भेट गर्न काठमाण्डौं पुग्नुप्यो

भुपडीमा बस्थो मोरो अब ता महल रहेछ (ब्राजाकी, २०५१ : ४५)

माथिको सेरमा सुदामालाई प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । पौराणिक कथाअनुसार सुदामा कृष्णको गरिब मित्र हो । उसले कृष्णलाई कोसेलीस्वरूप कनिका लगिदिएको र दुबैका बिचमा गहिरो मित्रता रहेको सन्दर्भ निकै लोकप्रिय रहेको छ । तर आजको सुदामा भ्रष्ट बनेको छ । गरिब गाउँको भुपडीबाट सहर पसेको सुदामा आज आलिशान महलमा विराजमान छ । यसरी यहाँ गजलकारले आजको विसङ्गत राजनीतिको कुरूप तस्वरलाई उद्घाटन गर्न सुदामालाई प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरेका छन् । गजलकारले नवीन भूमिकाका सन्दर्भमा सुदामालाई प्रयोग गरेका भए तापनि यो पौराणिक प्रतीकका रूपमा आएको छ ।

आ) सुनचाँदी गगनचुम्बी पहिचान तिम्रो

दधिचिभ्रै महादानी बधाइ काठमाण्डौं (गिरी, २०६० : १२)

माथिको सेरमा दधिचि ऋषिलाई प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । काठमाडौं सुविधायुक्त सहर मात्रै नभएर सम्पन्नता र वैभवको प्रतीक पनि हो । पुराणमा दधिचि ऋषिले आफ्ना सबै हड्डीहरू समेत दान दिएका थिए । उनी दानवीर ऋषि मानिन्छन् । तर, आज काठमाडौंले भने आफ्नो वैभवको प्रदर्शन मात्र गरिरहेको छ, उसमा दानशीलता भने समाप्तप्रायः स्थितिमा छ । यहाँ गजलकारले प्रतीकका माध्यमबाट काठमाडौंको वैभवप्रति तीव्र व्यङ्ग्य गरेका छन् ।

इ) मरेपछि लिन आउने यमराजका दूतसँग

स्वर्ग जान पाउने नै छौं बैङ्क खाता खोलेर (अनुराग, २०५९: ९)

माथिको सेरमा यमराजका दूतलाई प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । मानिस मरेपछि यमराजका दूतहरू लिन आउँछन् भन्ने पौराणिक कथा समाजमा प्रचलित छ । यहाँ बैङ्कमा खाता खोलेर धनसञ्चय गर्नसक्ने हो भने यमराजका दूतहरूले पनि स्वर्ग लैजान्छन् भन्ने व्यङ्ग्योक्ति पनि प्रस्तुत

भएको छ । यसरी गजलकारले सेरमा पौराणिक प्रतीक प्रयोग गरी समाजमा रहेको पैसामुखी प्रवृत्तिको उद्घाटन गरेका छन् ।

ई) किन खेल्ने-दल्ने रङ्ग आजभोलि यहाँ

जताततै चलेको छ रगतको होली यहाँ (गौतम, २०५९ : ९)

माथिको सेरमा होली शब्द प्रतीकका रूपमा आएको छ । नेपाली समाजमा होलीको पौराणिक सन्दर्भ बलिराजासँग जोडिएको छ । सामान्य रूपमा होली खुसी, वियज र उत्साहको प्रतीक हो । तर, गजलकारले यस सेरमा होलीलाई रगतसँग मिसाएर प्रयोग गरेका छन् । यहाँ उनले रगतको होली भनेका छन् । यो समाजमा विद्यमान अशान्ति र हिंसाको प्रतीक हो । यहाँ गजलकारले सबैतिर रगतको होली चलेका बेला किन होलीको रङ्ग खेल्ने भनेर प्रश्न पनि गरेका छन् ।

उ) शकुनीहरूको बस्ती हो यो, र त भेले छ सधैं

जहाँ जान्छु त्यहाँ शिखण्डीहरूको खेल छ सधैं (गिरी, २०५४ : ११)

माथिको सेरमा प्रयोग गरिएका शकुनी र शिखण्डीहरू पनि महाभारतमा प्रयोग गरिएका पौराणिक पात्रहरू हुन् । सधैंभरि जालभेल र षड्यन्त्रमा मात्र रमाइरहने उनीहरूको स्वभाव हुन्छ । गजलकारले यस सेरमा वर्तमान समयलाई शकुनीहरूको बस्तीका रूपमा उल्लेख गर्दै जता पनि शिखण्डीहरूकै जालभेल चलिरहेको भाव व्यक्त गरेका छन् । यसरी गजलकारले यहाँ आज समाजमा हालीमुहाली गरिरहेका जालीभेलीहरूको चरित्रलाई उदाङ्गो पार्न शकुनी र शिखण्डीजस्ता पौराणिक पात्रहरूलाई प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरेका हुन् ।

ख). ऐतिहासिक प्रतीक प्रयोग समाजका विभिन्न ऐतिहासिक घटना र पात्रहरूले कालान्तरमा प्रतीकको स्थान पनि ग्रहण गरेका हुन्छन् । कतिपय समकालीन नेपाली गजलकारहरूले आफ्ना गजलमा यस प्रकृतिका प्रतीक पनि प्रयोग गरेका छन् ।

अ) गौरवका तेन्जिङहरू फुसाफुसा देखिन्छन्

महङ्गीको सगरमाथा कुन शेर्पाले नाघ्ला र ? (ओली, २०५४ : १०)

माथिको सेरमा प्रयुक्त तेन्जिङ ऐतिहासिक पात्रको नाम हो । उनी विश्वकै ऐतिहासिक प्रतीक मानिन्छन् । उनलाई सगरमाथामा सबैभन्दा पहिलो भन्डा फहराउने गौरव प्राप्त छ । उनी साहसका प्रतीक हुन् । गजलकारका अनुसार विश्वको अग्लो शिखर सगरमाथामा विजयको भन्डा गाड्न सक्ने तेन्जिङहरूले आज महङ्गीको सगरमाथा भने नाघ्न सकेका छैनन् । उनीहरूको जीवनमा सधैंको गरिबी र अभाव छ । यसै स्थितिलाई माथिको सेरले प्रतीकात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेको छ ।

आ) सुन्दर कान्तिपुरी लेख्ने हराए भानु

भ्रष्टाचारमा लिप्त घाँसी थियो (क्षेत्री, २०६० : १०)

माथिको सेरमा प्रयोग गरिएका भानु र घाँसी दुवै ऐतिहासिक पात्र हुन् । दुवै नेपाली समाजका ऐतिहासिक प्रतीक पनि हुन् । भानु नेपाली भाषासाहित्यका क्षेत्रमा स्थापित चेतनाका प्रतीक हुन् भने घाँसी

समाजमा नाम अमर गराउने सपना बोकेर अरूका लागि रातदिन श्रम गरिरहेका श्रमजीवीहरूको प्रतीक हो । तर आज समाजमा कान्तिपुरीको वयान गर्ने भानु पनि छैनन् भने घाँसी पनि भ्रष्ट बनेको छ । यहाँ समाजमा विद्यमान आजको यही विडम्बनालाई भानु र घाँसी प्रतीकबाट चित्रण गरिएको छ ।

इ) भन्छौ धेरै माया गर्छु शाहजहाँजस्तै सधैं

कस्तो ताज बनाउछौ हेर्न मैले मर्नुपर्छ (गौतम, २०६० : ३७)

माथिको सेरमा शाहजहाँलाई प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । शाहजहाँ ऐतिहासिक पात्र हुन् । उनको प्रेमकथा समाजमा प्रख्यात रहेको छ । शाहजहाँले आफ्नी पत्नी मुमताजको असामयिक निधनपछि सम्भनाको चिनोस्वरूप वर्षौ लगाएर ताजमहल बनाएका थिए । आज त्यसलाई शाहजहाँको प्रेमप्रतिको समर्पणको नमुनाका रूपमा मात्रै नलिएर प्रेमकै धामका रूपमा पनि लिइन्छ । मुमताज र शाहजहाँ प्रेमका आदर्श पात्र मात्रै नभएर प्रेमका सुन्दर प्रतीक पनि हुन् । यस सेरमा शाहजहाँले जस्तै माया गर्छु भन्ने प्रेमीलाई प्रेमिकाले प्रेमको ताज हेर्न आफै मर्नुपर्ने विडम्बना रहेको गुनासो गरेको भाव व्यक्त भएको छ ।

ग) धार्मिक प्रतीक प्रयोग धर्म पनि संस्कृतिको एउटा महत्वपूर्ण पक्ष हो । संसारमा विभिन्न प्रकारका धर्महरू अस्तित्वमा रहेका छन् । समाजमा धर्मसँग सम्बन्धित विभिन्न पात्र र घटनाहरूलाई प्रतीकका रूपमा ग्रहण गर्ने परम्परा पनि विद्यमान रहेको छ । यसरी समकालीन नेपाली गजलमा विभिन्न धार्मिक प्रतीकहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ ।

अ) रोइरहेछ यो समाज, दिक्क छ यो वातावरण

आज पनि भइरहेछ द्रोपदीको चीरहरण (परिश्रमी, २०५० : ५४)

माथिको सेरमा महाभारतकी चर्चित पात्र द्रोपदीलाई प्रतीकका रूपमा लिइएको छ । द्रोपदी समाजमा अस्मिता लुटिएका पीडित नारीहरूको प्रतीक हुन् । हिजोको समयमा द्रोपदीहरू अपमानित भएजस्तै आज पनि नारीहरू आफ्नो अस्मिता रक्षाका लागि सङ्घर्षरत छन् । यसरी गजलकारले प्रयोग गरेको द्रोपदी समाजमा अपहेलित र अपमानित सबै नारी समुदायको प्रतिनिधित्व गर्ने प्रतीक हुन् ।

आ) भोकसँग विद्रोहको धावा बोलेको छु

विष प्यून तयार लौ शिवजस्तै छु म (एटम, २०६० : १६)

माथिको सेरमा शिवलाई प्रतीकको रूपमा प्रयोग गरिएको छ । हिन्दू धर्मशास्त्रमा भगवान् शिवले कालकुट विष पनि पिएका उल्लेख पाइन्छ । यहाँ गजलकारले भोकसँग आफूले विद्रोहको धावा बोलिसकेको बताउँदै त्यसका लागि जस्तोसुकै चुनौतीको पनि सामना गर्न तयार रहेको धारणा राखेका छन् । उनले आफूलाई शिवजस्तै विष प्यून पनि तयार भएको जानकारी दिएका छन् ।

इ) आजको यो दुनियाँमा लक्ष्मण अभै जीवित छ र ?

आफ्नो कुल मास्ने विभीषण, भाइदेखि सावधान (रेग्मी, २०५५ : ३०)

माथिको सेरमा लक्ष्मण र विभीषणलाई प्रतीकका रूपमा लिइएको छ । दुवै हिन्दू धर्मका

प्रतीकहरू हुन् । लक्ष्मण भातृत्वको प्रतीक हुन् भने विभीषण आफ्नै वंशनाश गर्ने चरित्रको प्रतिनिधित्व गर्ने प्रतीक हुन् । यहाँ गजलकारले रामायण कालमा लक्ष्मणजस्ता आदर्श पात्रहरू रहेको भए पनि आज त्यस्तो स्थिति नभएको बरू आफ्नै कुल मास्न खोज्ने विभीषणहरूको बोलवाला रहेका कारण तिनीहरूबाट सचेत हुनुपर्ने धारणा राखेका छन् । यसरी गजलकारले यहाँ लक्ष्मण र विभीषण दुवैलाई प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरेका छन् ।

ई) प्रेमको नगरमा जिउँदै जलेको लास हुँ म

भीम र दुर्योधनको लडाइमा मिचिएको विश्वास हुँ म (पूजा, २०५४ : ३३)

माथिको सेरमा भीम र दुर्योधनलाई प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । दुवै हिन्दू धर्मसँग सम्बन्धित महाभारतकालीन पात्रहरू हुन् । उनीहरू एउटै वंशका दाजुभाइ थिए तर राज्याधिकारको स्वार्थका लागि आपसमा लडेका थिए । उनीहरूका बिचमा भाइचाराको सम्बन्ध रहेन । यसरी गजलकारले आफूलाई यहाँ भीम र दुर्योधनको लडाइमा मिचिएको विश्वास तथा प्रेमको नगरमा जिउँदै जलेको लासको उपमा दिएका छन् । सेरले भीम र दुर्योधनको युद्धमा भाइचाराको सम्बन्ध र आपसी विश्वास मिचिएको थियो भन्ने अर्थ व्यक्त गरेको छ ।

उ) अयोध्यामा पाइँदैन आजभोलि काम

सीता पोइल गएपछि खुसी छ यो राम (ब्राजाकी, २०५१ : ४)

माथिको सेरमा गजलकारले प्रयोग गरेको सीता र रामजस्ता प्रतीक हिन्दूहरूको लोकप्रिय महाकाव्य रामायणका नायकनायिका हुन् । रामायणमा रामले पिताको वचल मान्ने असल छोराको प्रतिनिधित्व गरेका छन् भने सीताले आदर्श पत्नीको प्रतिनिधित्व गरेकी छिन् । साथसाथै सीता र राम आदर्श पतिपत्नीको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र पनि हुन् । तर यहाँ गजलकारले समयको परिवर्तनसँगै आजको अयोध्यामा हिजोको आदर्श नभएको तथा सीता पोइल जाँदा पनि राम खुसी भएको विसङ्गतिको चित्रण गरेका छन् । यसले आज समाजमा सांस्कृतिक विसङ्गति उत्कर्षमा पुगेको देखाएको छ ।

प्राकृतिक प्रतीकको प्रयोग

समाजमा विभिन्न प्राकृतिक प्रतीकहरू प्रचलित रहेका छन् । खासगरी प्राकृतिक प्रतीकहरू जड र चेतन गरी दुई प्रकारका हुन्छन् । समकालीन नेपाली गजलमा ती दुवै प्रकारका प्रतीकहरू प्रयोग गरिएका छन् ।

जड प्रतीक प्रयोग

प्रकृतिमा रहेका सबै निर्जीव वस्तुहरू जड हुन् । आजका गजलकारहरूले जड वस्तुलाई पनि प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरी आफ्ना अनुभूति र विचारहरूलाई प्रकट गरेका छन् ।

अ) तिमीप्रति सद्भाव मेरो कति अटल छ

छाती चिरी हृदयको अलवम देखाइदिऊँ कि ? (पत्थर, २०५३ : २)

माथिको सेरमा अलवम शब्द प्रेम र आत्मीयताको प्रतीकका रूपमा प्रयोग भएको छ । गजलकारले

प्रेमिकाप्रतिको आफ्नो सद्भाव धेरै अटल रहेको भन्दै त्यसप्रति प्रेमिकाको विश्वास नभएमा छाती चिरेर पनि हृदयभिन्न सुरक्षित प्रेमलाई देखाइदिने शक्ति आफूमा रहेको बताएका छन्। यसरी यहाँ प्रेमलाई जड प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरिएको देखिन्छ।

आ) महलमा बस्नेहरू मस्त छन् भोगविलासमा

भुपडी ओरिपरि बादल छ जताततै (परिश्रमी, २०५० : २९)

माथिको सेरमा बादल शब्दलाई प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। गजलकारले महलमा बस्ने सम्पन्न मान्छेहरू भोगविलासमा मस्त रहेको भए तापनि गरिबको भुपडी वरिपरि भने बादल लागेको उल्लेख गरेका छन्। यहाँ बादल दुःख, अँध्यारो र विपत्तिको प्रतीक हो। यहाँ गरिबको जिन्दगी अभै दुःख, अँध्यारो र विपत्तिबाट स्वतन्त्र हुन नसकेको स्थितिलाई चित्रण गर्न बादल शब्द प्रतीकका रूपमा आएको छ।

इ) धर्ती केही उठ्ने आकाश केही भुक्ने ती दिनहरू गए

एउटा हाँसो उठ्दा सयौं तारा खस्ने आहा ! ती दिनहरू गए (शिशिर, २०५० : ४५)

माथिको सेरमा धर्ती, आकाश र तारा गरी तिनवटा जड प्रतीकहरू प्रयोग गरिएका छन्। यहाँ धर्ती प्रेमिका वा श्रीमतीको प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरिएको छ भने आकाश प्रेमी वा श्रीमानको प्रतीकका रूपमा प्रयोग भएको छ। साथै तारा सपनाको प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। धर्ती केही उठ्ने र आकाश केही भुक्ने सन्दर्भले प्रेमीप्रेमिका बिच हुने शारीरिक सम्बन्धलाई पनि प्रतिबिम्बित गरेको छ। प्रस्तुत सेरले यौवनावस्थाको हाँसोले सयौं सपना बोकेर आउने भए तापनि आज ती दिनहरू स्मृतिमा मात्र सीमित रहेको चित्रण गरेको छ।

चेतन प्रतीक प्रयोग

चेतन प्राकृतिक प्रतीकको अर्को प्रकार हो। चेतनशील प्राणी वा प्रकृतिलाई पनि समकालीन नेपाली गजलकारहरूले प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरेका छन्।

अ) बलिदान गर्ने थुप्रैथुप्रै फूलहरू वैलाएर भरिपछि

भर्खर त पसिनाको फल फलेको छ, मुस्किल मुस्किलले (पत्थर, २०५३ : ३६)

माथि फूल शब्दलाई सहिदको प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरिएको छ। गजलकारले यस सेरमा थुप्रै सहिदहरूले बलिदान गरेपछि मात्र मुस्किलले समाजमा परिवर्तन सम्भव भएको सत्यलाई उद्घाटन गरेका छन्। फूलहरू वैलाउनु भनेको देशमा सपूतहरू परिवर्तनको लागि सहिद बन्नु हो। यसरी फूल सजीव भएकाले यसले चेतन प्रतीकको प्रतिनिधित्व गरेको छ।

आ) बूढो रुख भन्थे साना विरुवाले

यहाँ उसकै स्वागतमा फैलिदो छ तुल (जीएम र विभास, २०५९ : २)

माथि बूढो रुख र साना विरुवा दुवै चेतन प्रतीकका रूपमा प्रयुक्त छन्। बूढो रुखले पुरानो व्यवस्थाको प्रतिनिधित्व गरेको छ भने साना विरुवाले आम जनताको प्रतिनिधित्व गरेको छ। यस सेरमा आम जनताले पुरानो व्यवस्था अफाफसिद्ध भएको बताए तापनि अभै उसकै स्वागतमा कसैले

तुल विछ्याइरहेको कटु सन्दर्भको चित्रण भएको छ । यसले आम जनताको परिवर्तनबोधी सपनामाथि तुषारापात भएको देखाएको छ ।

इ) एकाबिहानै शीरको ताज हराएछ

गुलाफको ओठबाट लाज हराएछ (ओली, २०५४ : ६४)

माथि ताज र गुलाफ प्रतीकका रूपमा आएका छन् । ताज अस्मिताको प्रतीक हो भने गुलाफ नवयौवनाको प्रतीक हो । सेरमा एकाबिहानै शीरको ताज हराउनु भनेको अस्मिता गुमाउनु हो भने गुलाफको ओठबाट लाज हराउनु भनेको कुनै नवयौवनालाई आफ्नै अस्मिता गुमाउँदा पनि कुनै लज्जाबोध नहुनु हो । यहाँ गुलाफ चेतन प्रतीकका रूपमा आएको छ । यसले आजको विसङ्गत सांस्कृतिक परिवेशलाई चित्रण गरेको छ ।

ई) मौका छोपेर फेरि भ्रम्टेला है होश राख

उड्न छोडेको छ चिल मुस्किल-मुस्किलले (राना, २०५६ : १४)

माथिको सेरमा चिल हिंसा र निरङ्कुश शासकको प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यहाँ गजलकारले देशमा भएको राजनीतिक परिवर्तनले हिंसामा आधारित सत्तामा टिकेको शासक केही कमजोर भएको औल्याउँदै फेरि त्यसले आफ्नो चरित्र देखाउन सक्ने सम्भावना रहेको बताएका छन् । उनले यहाँ निरङ्कुश शासकले फेरि आफ्नो प्रभाव जमाउन सक्ने भएकाले त्यसतर्फ सबै सजग हुनुपर्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । यहाँ प्रयोग गरिएको चिल शब्द चेतन प्रतीकको सुन्दर उदाहरण हो ।

उ) खुब चलेको छ तिनीहरूको यो लासको व्यापार

जमाएका छन् गिद्धहरूले डेरा सहिदको चिहानमा (तुफान, २०४२ : १७)

माथि आएको गिद्ध हिंसाको प्रतीक हो । यो निरङ्कुशतन्त्रका हिमायतीहरूको प्रतीक पनि हो । गजलकारले यस सेरमा सहिदका चिहानमाथि गिद्धहरूले डेरा जमाएको सन्दर्भद्वारा निरङ्कुशतावादीहरू सबैतिर हावी भएको स्थिति देखाएका छन् भने उनीहरूको हिंसाले साम्राज्य फैलाएको पनि बताएका छन् । यहाँ आएको गिद्ध शब्द चेतन प्रतीकको उदाहरण हो ।

सैद्धान्तिक प्रतीकको प्रयोग

कुनै सैद्धान्तिक विचारलाई प्रतिनिधित्व गर्ने प्रतीक सैद्धान्तिक प्रतीक हो । यसका पनि तिन प्रकार छन् । समकालीन नेपाली गजलमा यस प्रकृतिका प्रतीक पनि प्रयोग भएका छन् ।

क) वैज्ञानिक प्रतीक प्रयोग : विज्ञानका आविष्कार, प्रगति र उत्पादनलाई यदि प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरिएको छ भने ती वैज्ञानिक प्रतीक मानिन्छन् । समकालीन नेपाली गजलमा निकै कम मात्रामा यस्ता प्रतीकहरू प्रयोग गरिएका छन् ।

अ) धेरै धेरै शिशामहल बने बजारमा

प्रेमचिनो ताजमहल बन्नै बाँकी रैछ (गिरी, २०६० : २१)

माथि ताजमहल शब्द वैज्ञानिक प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । गजलकारले बजारमा धेरै

शिशामहलहरू बनिरहेको भए तापनि प्रेमको प्रतीकका रूपमा रहेको ताजमहल बन्न भने अझै नसकेको बताएका छन् । ताजमहल शाहजहाँले आफ्नी पत्नी मुमताजप्रतिको आदर्श प्रेमको चिनोको रूपमा बनाएका थिए । अहिले यो विश्वका धेरै प्रेमीप्रेमिकाको सपनाको गन्तव्य मात्रै नभएर प्रेमको तीर्थधाम पनि बन्न सफल भएको छ ।

ख) दार्शनिक प्रतीक प्रयोग : संसारमा अनेक थरिका दर्शनहरू विद्यमान छन् । दर्शनसँग सम्बन्धित प्रतीकहरूलाई दार्शनिक प्रतीक भनिन्छ । समकालीन नेपाली गजलमा केही दार्शनिक प्रतीकहरू प्रयोग गरिएका छन् ।

अ) लुम्बिनीमै बुद्धमाथि बसेका छन् बमगोला

तरवारसहित भिड्नुलाई मेल भन्छन् यता (ओली, २०५४ : ३८)

माथि प्रयोग गरिएको बुद्ध एउटा दार्शनिक विचारधाराको प्रतीक हो । बुद्ध दार्शनिक पात्र मात्रै नभएर शान्तिका प्रतीक पनि हुन् । सेरमा लुम्बिनीमा बुद्धमाथि बमगोला बर्सिनु भनेको हिंसाको बोलवाला बढ्नु हो । तरवारसहित भिड्नुलाई मेल भनिनु चाँहि हिंसाको स्वीकृति हो । यसरी आजको नेपाली समाजमा हिंसा स्वीकृत हुनु भयानक विडम्बना हो भने बुद्धमाथि बम बर्सनु हिंसात्मक गतिविधि बढ्दै गइरहेको अवस्थाको चित्रण हो । यसले आज समाजमा अहिंसात्मक विचारधारा परिधिमा परेको र हिंसात्मक चिन्तन केन्द्रमा पुगेको तथ्य प्रस्तुत गर्दछ ।

आ) बुद्ध, गान्धी, चार्वाकको कुरै नगरौं

मान्छे खोज्दा परजीवी उडुस भेटियो (प्राञ्जल, २०५२ : २८)

माथि बुद्ध, गान्धी र चार्वाक शब्द प्रतीकका रूपमा आएका छन् । बुद्ध र गान्धीले अहिंसाको प्रतिनिधित्व गर्दछन् भने चार्वाक लोकायत दर्शनका एक हाँगा मानिन्छन् । उनीहरू सबैको चिन्तनको केन्द्रीय उद्देश्य भनेको लोककल्याण हो । तर आज समाजमा अधिकांश मानिसहरू परजीवी उडुसजस्ता भएका छन् । उनीहरू अरुको पसिनामा रमाउन चाहन्छन्, आफ्नो श्रममा विश्वास गर्दैनन् । यहाँ यही विडम्बनालाई चित्रण गरिएको छ । यसरी बुद्ध, गान्धी र चार्वाक सबै निश्चित दार्शनिक विचारधारालाई प्रतिनिधित्व गर्ने प्रतीकका रूपमा आएका छन् ।

इ) भाकलसम्म अहिंसा भन्ने बोकालाई पाल्दछौं

बुजुक बनी बुद्धको तस्बिर बैठकमा टाँसेर (ब्राजाकी, २०५१ : १२)

माथि आएको बुद्धको तस्बिर अहिंसाको प्रतीक हो । बोकाले कुनै हिंसा गर्दैन । तर त्यसैको भाकल गरेर मानिसले आफूलाई बुजुक सम्झन्छ । त्यसमा पनि हिंसामा विश्वास गर्ने मानिस आफैँ बैठकमा बुद्धको तस्बिर राखेर मख्ख छ । यहाँ आजको यही सामाजिक विडम्बनालाई चित्रण गरिएको छ । यसरी बुद्धको तस्बिर अहिंसात्मक दर्शनको प्रतीक हो ।

ग) राजनीतिक प्रतीक प्रयोग : कुनै महत्वपूर्ण राजनीतिक घटना र पात्रहरूले पनि समयक्रममा आफूलाई प्रतीकका रूपमा स्थापित गर्न सक्छन् । समकालीन नेपाली गजलमा कतिपय गजलकारले यस प्रकारका

प्रतीकहरूको पनि प्रयोग गरेका छन् ।

अ) मान्छेहरू भेटिदैनन् आजकल सीमित छन् सहरमा

छन् त केवल हिटलरहरूका मीत छन् सहरमा (रेग्मी, २०५५ : ४)

माथि हिटलरलाई प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । हिटलर हिंसात्मक राजनीतिको प्रतीक हो । ऊ निरङ्कुशता र साम्राज्यवादी चिन्तनको प्रतीक पनि हो । गजलकारले यहाँ मानिसहरू सबै सहरमा सीमित हुनुपुगेको तथा त्यसमा पनि सबै हिटलरकै मीतहरू मात्र रहेको सन्दर्भबाट आजको राजनीतिक विसङ्गतिलाई चित्रण गरेका छन् ।

आ) हिरोसिमा-नागासाकीको विभत्सता अबै आलै छ

खै-चेतना ? सपनामा बम-अणुबम परपराउँदैछ मान्छे (खरेल, २०५७ : २५)

माथि हिरोसिमा र नागासाकी दुबै राजनीतिक प्रतीकका रूपमा प्रयोग गरिएका छन् । जापानी सभ्यताको प्रतिनिधित्व गर्ने यी सुन्दर सहर दोस्रो विश्वयुद्धमा ध्वस्त भएका थिए । हिरोसिमा र नागासाकीले भोगेको विभत्सता आज पनि आलै रहनु भनेको आजको विश्व पनि युद्धको त्रासदीबाट मुक्त हुन नसकेको चित्रण हो । एकातिर तत्कालीन जापान-जर्मनी र अर्कातिर अमेरिका, बेलायत तथा रुससम्बद्ध देशहरूबिचको शक्ति-सङ्घर्षको परिणामस्वरूप हुनुपुगेको विश्वयुद्धले ठूलो धनजनको क्षति गरेको थियो । आजको मानिसले अणुबम मन पराउनु सम्भावित अर्को युद्धको त्रास हो ।

इ) हिटलर र मुसोलिनी बौरिएका छन्

बुद्धलाई हत्कडी र नेल भएको छ (गिरी, २०६० : ८५)

माथि हिटलर, मुसोलिनी र बुद्ध प्रतीकका रूपमा आएका छन् । त्यसमा पनि हिटलर र मुसोलिनी राजनीतिक प्रतीकका रूपमा प्रयुक्त छन् । यी दुबैले निरङ्कुश शासन र चिन्तनको प्रतिनिधित्व गर्दछन् । प्रस्तुत सेरमा बुद्धलाई हत्कडी र नेल लगाउनु तर हिटलर र मुसोलिनी भने व्यूँभनुले हिंसात्मक राजनीतिको त्रास व्याप्त भएको सङ्केत गर्दछ । यहाँ आजको विश्वसमाज हिंसाको राजनीति र निरङ्कुश व्यवस्थाबाट प्रताडित बनेको चित्रण भएको छ ।

ई) वीरहरूको देशभित्र करोडौंको मुटु दुख्दा

बलभद्र, भक्ति सम्झी घाँटी सेदै देश रोयो (पथिक, २०६० : ९)

माथि बलभद्र र भक्ति दुबै प्रतीकका रूपमा आएका छन् । यी नेपाली समाजमा ऐतिहासिक पात्र र राजनीतिक प्रतीकका रूपमा स्वीकृत छन् । बलभद्र र भक्ति दुबै नेपाली स्वाधीनताको इतिहासमा साहसका प्रतिमूर्तिका रूपमा स्थापित छन् । तर आज उनीहरूलाई सम्झदै देश रनु भनेको वीरहरूको अभाव हुनु हो । यसले आज हाम्रो स्वाधीनताको इतिहास कठिन मोडमा पुगेको पुष्टि गर्दछ । यसरी यहाँ बलभद्र र भक्ति दुबै राजनीतिक प्रतीकका रूपमा प्रयोग भएका छन् ।

निष्कर्ष

प्रतीक काव्यको एउटा महत्वपूर्ण पक्ष हो । यसका माध्यमबाट स्रष्टाले आफ्ना अनुभूति, विचार तथा अन्य सन्दर्भहरूलाई समेत कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गर्दछ । समकालीन नेपाली गजलमा विभिन्न प्रतीकहरूको अर्थपूर्ण प्रयोग गरिएको छ भन्ने कुरालाई प्रमुख प्राक्कल्पना मानिएको यस लेखमा के कस्ता प्रतीकहरूको के कस्तो सन्दर्भमा प्रयोग गरिएको छ भन्ने कुरालाई प्रमुख समस्या मानी प्रस्तुत लेख तयार पारिएको हो । यस लेखमा समकालीन नेपाली गजलमा प्रयुक्त प्रतीकहरूको खोजी गर्ने प्रमुख उद्देश्य राखिएको छ । गुणात्मक ढाँचामा संरक्षित प्रस्तुत लेख सोद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिमा आधारित छ । यसमा दस्तावेज विश्लेषणलाई तथ्य सङ्कलनको साधन बनाइएको छ । यसरी यहाँ सङ्कलित तथ्यको वर्णन र विश्लेषण गरी आगमन विधिबाट निष्कर्षमा पुग्ने काम गरिएको छ । माथिको विश्लेषणबाट समकालीन नेपाली गजलमा सांस्कृतिक, प्राकृतिक र सैद्धान्तिक गरी तिन प्रकारका प्रतीकहरूको प्रयोग भएको पुष्टि हुन्छ । तीमध्ये सबैभन्दा बढी सांस्कृतिक प्रतीक प्रयोग गरिएका छन् भने त्यसपछि प्राकृतिक प्रतीकहरू प्रयोग भएका देखिन्छन् । यस अवधिमा सैद्धान्तिक प्रतीकहरूको प्रयोग भने न्यून मात्रामा मात्र गरिएको छ । यसरी प्रस्तुत लेखमा गजलकारहरूले विभिन्न प्रतीकहरूको प्रयोग गरी समकालीन नेपाली गजललाई समृद्ध र प्रभावकारी बनाएको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

कृतज्ञताज्ञापन

प्रस्तुत लेख पढी सारगर्भित सुझाव एवं टिप्पणी गरेर लेख परिमार्जन गर्न सहयोग पुऱ्याउनुहुने विज्ञज्यूप्रति हार्दिक आभार तथा कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अनुराग, दीर्घराग (२०५९). *उनैको यादमा*. गजलमञ्च नेपाल ।
 एटम, नेत्र (२०६०). *भिन्न कतै दुख्छ भने*. दोभान प्रकाशन ।
 ओली, खड्गसेन (२०५४). *बादलको गुफा*. लेखक स्वयम् ।
 क्षेत्री, कृसु (२०६०). *अर्द्धमुदित आँखाहरू*. (दो.सं.). बसुन्धरा-मान प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
 खरेल, उत्सव (२०५७). *टाढिएको बसन्त*. नेपाल साहित्यकार सङ्घ ।
 गिरी, दिव्य (२०५४). *सागर लहर किनार*. शकुन्तला पुरी ।
 गिरी, धनराज (२०६०). *गजलामृत*. वाल्मीकि साहित्य सदन ।
 गौतम, पदम (२०६०). *एकलासको फूल*. विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि. ।
 गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६६). *एकलासको फूल*. विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि. ।
 जीएम, उदय र नवीन विभास (२०५९). *उनका गजल*. अतिरिक्त प्रकाशन ।
 तुफान, धर्मोगत शर्मा (२०४२). *तुफानका गजलहरू*. विप्लव प्रकाशन ।
 पत्थर, श्रेष्ठ प्रिया (२०५३). *परिएका व्यथाहरू*. कलश साङ्गीतिक समूह ।
 पथिक, गोपीकृष्ण ढुङ्गाना (२०६०). *मौनताका रातहरू*. विवेक सिर्जनशील प्रकाशन प्रा.लि. ।
 परिश्रमी, घनश्याम न्यौपाने (२०५०). *यो मौसम*. सौदामिनी प्रकाशन ।

- पूजा, गोवर्द्धन (२०५४). *धर्तीको धूलो*. आकाश परिवार ।
- पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य (२०५५). *वृहत् नेपाली शब्दकोश*. नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान ।
- प्राञ्जल, रवि (२०५२). *उही बाढी उही भेल*. लेखक स्वयम् ।
- बर्मा, रामचन्द्र (सन् २०११). *उर्दू-हिन्दी कोश*. (एक्काइसौं सं.). लोकभारती प्रकाशन ।
- बराल, कृष्णहरि (२०७७). *गीत कसरी लेख्ने ?*. नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- ब्राजाकी, मनु (२०५१). *गजलगङ्गाः*. साभ्ना प्रकाशन ।
- यादव, शैलेन्द्र (सन् २०१७). *विजयदेव नारायण साही का रचना संसार*. वीरबहादुर सिंह पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय. भारतमा प्रस्तुत अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध ।
- सनेही, गयाप्रसाद (सन् २००४). *समकालीन कविता में सौन्दर्यबोध का मूल्याङ्कन*. बुन्देलखण्ड विश्वविद्यालय. भारतमा प्रस्तुत अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध ।
- सिंह, चन्द्र भूषण (सन् २००५). *आधुनिक हिन्दी कविता में प्रतीक एवम् विम्बयोजना*. वीरबहादुर सिंह पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय, जैनपुरमा प्रस्तुत अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध ।